

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Εχουμε, λοιπόν, φτάσει στο τέλος αυτής της μελέτης σχετικά με τη φύση, την ισχύ, τις δυναμικές και τις προοπτικές της εθνικής ταυτότητας. Μια μελέτη που πραγματοποιήθηκε διαμέσου του ίδιου του ατόμου και του ψυχισμού του, του ατόμου ως μέλους ομάδων και συλλογικοτήτων και, ταυτόχρονα, διαμέσου ιστορικών διαδικασιών και πολιτικών ιδεολογιών. Το μεμονωμένο άτομο και οι συνειδητές και ασυνείδητες λειτουργίες του βρέθηκαν στην καρδιά της ερμηνείας και κατανόησης της δυναμικής των συλλογικών ταυτίσεων. Ταυτόχρονα, οι ψυχαναλυτικές ερμηνείες συνδιαλέχτηκαν και συνεργάστηκαν με τις κοινωνιολογικές και πολιτικές δημιουργώντας μια επιπρόσθετη οπτική γωνία, συνεισφέροντας έτσι στη βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων που εξετάσαμε. Πρέπει να επισημανθεί ότι η ψυχαναλυτική προσέγγιση χρησιμοποιήθηκε τόσο, όσο κρίθηκε απαραίτητο ώστε να συμπληρώσει και να εμπλουτίσει την πολιτική ανάλυση και κατανόηση, και όχι ως μια αποκλειστική και εξαντλητική ερμηνεία. Αυτό ενδεχομένως να 'απογοήτευσε' τους γνώστες της ψυχανάλυσης, στο βαθμό που περίμεναν μια εξειδικευμένη ψυχαναλυτική ερμηνεία της εθνικής ταυτότητας, του εθνικισμού ή και της παγκοσμιοποίησης, όμως η μελέτη αυτή δεν επιδίωξε να είναι μια συγκεκριμένη ερμηνεία αλλά μια συνολική και, όσο το δυνατόν, πλήρης ανάλυση.

Ας συνοψίσουμε τα κυριότερα συμπεράσματα αυτού του βιβλίου. Η δημιουργία ταυτότητας είναι μια ατομική εμπειρία, η οποία όμως διαμεσολαβείται κοινωνικά. Η διαδικασία της ταύτισης ξεκινά με τη γέννηση του βρέφους και συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια της ζωής του ατόμου, αν και με μικρότερη ένταση μετά την εφηβεία. Η ταύτιση εγείρεται ως ένας αμυντικός μηχανισμός στην υπηρεσία της αρχής της ευχαρίστησης, καθώς το νήπιο προσπαθεί να αποφύγει οποιαδήποτε ενόχληση και να διατηρήσει τη ναρκισσιστική του εικόνα, αλλά ταυτόχρονα προσφέρει διέξοδο στις ορμές της ζωής. Η ταύτιση πραγματοποιείται σε αυτό το αρχικό στάδιο της ζωής του παιδιού μόνο με οικεία πρόσωπα και εικόνες· και αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό που παρατηρείται

και στη συνέχεια, όπου μάλιστα αποτελεί προϋπόθεση για την οποιαδήποτε ταύτιση.

Η ταύτιση με τους γονείς είναι η πρώτη και σημαντικότερη στη ζωή ενός ατόμου: διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό την προσωπικότητά του και αποτελεί το πρότυπο των μετέπειτα ταυτίσεων. Η πορεία των ταυτίσεων που θα ακολουθηθεί αποτελεί και την προσωπική ιστορία ενός ατόμου: οι διαδικασίες και συνθήκες διαμόρφωσης της ταυτότητάς του είναι μοναδικές και συνιστούν την ατομική εμπειρία. Ταυτόχρονα, όμως, το κάθε άτομο εντάσσεται σε ένα δεδομένο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον· συνεπώς, οι επιλογές και εμπειρίες του καθορίζονται και από αυτό. Αυτό το περιβάλλον 'εγγράφεται' στο παιδί αρχικά μέσα από τους γονείς και, στη συνέχεια, μέσα από τους θεσμούς και διαδικασίες του ίδιου του περιβάλλοντος διαμέσου της κοινωνικοποίησης. Βέβαια, ακόμη και μέσα από την ταύτιση με τους γονείς, που είναι προσωπική και μοναδική, εσωτερικεύονται κοινωνικές αντιλήψεις και αναπαραστάσεις, εφόσον και οι ίδιοι οι γονείς αποτελούν μέλη του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Εσωτερικεύεται, δηλαδή, το υπερ-εγώ τους, που εισάγει το παιδί σε μια συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα. Με αυτή την έννοια και μόνο, οι προσωπικές εμπειρίες είναι και κοινωνικές και η επιλογή ταυτότητας ενέχει την κοινωνική διαμεσολάβηση και καθορισμό. Έτσι, η ταύτιση, ως διαδικασία και όχι ως μηχανισμός, είναι στενά συνδεδεμένη με την έννοια της κοινωνικοποίησης. Με βάση αυτή την παρατήρηση ασκήσαμε κριτική στην άποψη ότι, στην 'εποχή της παγκοσμιοποίησης' μπορεί κανείς να προβεί σε ελεύθερη επιλογή ταυτότητας μέσα από μια μεγάλη ποικιλία πηγών ταύτισης: η άποψη αυτή παραβλέπει την ύπαρξη και αναγκαιότητα των κοινωνικών –αλλά και πολιτικών– δομών στις οποίες εντάσσονται τα υποκείμενα για τη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους, ανεξάρτητα από το αν αυτές θα είναι εθνικές ή άλλες.

Η εθνική ταυτότητα είναι η ταυτότητα που αποκτά κανείς ως αποτέλεσμα της ταύτισής του με το έθνος, δηλαδή με μια πολιτισμική ομάδα με κοινές παραδόσεις, μνήμες, γλώσσα, ιστορία, πατρίδα και, συχνά, θρησκεία, η ιδιαιτερότητα της οποίας είναι συνειδητοποιημένη από τα μέλη της. Ιδιαίτερη έμφαση έχει δοθεί στην ταύτιση με το 'έθνος-κράτος', όχι επειδή το κράτος από μόνο του αποτελεί αντικείμενο ταύτισης, αλλά γιατί η ύπαρξη κράτους αποτελεί καθοριστικό παράγοντα της εμπέδωσης της εθνικής ταυτότητας και της οριοθέτησής της, αλλά αποτελεί επίσης και μια επιδίωξη, μια επιθυμία, στο πλαίσιο της εθνικιστικής ιδεολογίας. Έτσι, η εθνική ταυτότητα δεν είναι μόνο κοινωνική ταυτότητα αλλά και πολιτική και επηρεάζεται από το πλαίσιο και τους στόχους που θέτει η πολιτική ιδεολογία του εθνικισμού. Άλλωστε, ο εθνικισμός έχει ανασημασιοδοτήσει την έννοια του έθνους με τα χαρακτηριστικά και τους στόχους του κράτους στη νεωτερικότητα και, συνεπώς, έχει επηρεάσει τον ορι-

σμό του αλλά και την ταύτιση με αυτό. Γι' αυτό το λόγο ορίσαμε την εθνική ταυτότητα ως *το αποτέλεσμα της συνεχούς διαδικασίας ταύτισης με το έθνος, καθώς και τα συναισθήματα που εγείρονται από αυτήν την ταύτιση*. Τα επιμέρους χαρακτηριστικά της κάθε εθνικής ταυτότητας καθορίζονται από την ιστορία και τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου κάθε φορά έθνους.

Χωρίς να παραβλέπουμε τις διαφορές, πρέπει να τονίσουμε ότι η ύπαρξη πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης και ταύτισης που βασίζεται σε κριτήρια ομοιότητας και εξοικείωσης δεν είναι καινούρια στην ιστορία. Αντιθέτως, κοινωνικές διαρθρώσεις και συναισθηματικοί δεσμοί που δημιουργούνται στη βάση εδαφικών, γλωσσικών, πολιτισμικών ή και θρησκευτικών δεσμών μάς είναι γνωστοί από τα Ομηρικά έπη. Αυτοί οι δεσμοί είναι σήμερα έκδηλοι και στους συναισθηματικούς δεσμούς που αναπτύσσονται με τις 'ιδιαιτέρες πατρίδες', τους τόπους γέννησης των ατόμων εντός των εθνικών κρατών. Μάλιστα, αυτοί οι δεσμοί μοιάζουν με τους εθνοτικούς στο βαθμό που παραμένουν σημαντικοί για τα άτομα, αν και δεν είναι συστηματοποιημένοι από κάποια πολιτική αρχή ή πρωτίστης σημασίας σε σχέση με τις εθνικές ταυτίσεις. Αυτό δείχνει ότι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά στα οποία δίνει έμφαση ο εθνικισμός δεν είναι καινούρια ή κατασκευασμένα, αλλά μάλλον αποτελούν αρχέγονα χαρακτηριστικά της συλλογικής ταύτισης (όπως είναι η ψυχολογική ανάγκη ταύτισης με μια οικεία ομάδα, η περιχαράκωση των ορίων της σε σχέση με τις άλλες ομάδες κ.ά.). Φυσικά, πρέπει να τονιστεί ότι, η ισχύς και κυριαρχία των εθνικών ταυτοτήτων στη νεωτερικότητα απορρέει και από τη συστηματική της οργάνωση, καλλιέργεια ή και χειραγώγηση από τους κρατικούς μηχανισμούς και την κυριαρχία του εθνικισμού. Όμως, δεν θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο εθνικισμός ήταν αυτός που δημιούργησε τα έθνη: πολύ πριν από την εμφάνισή του ο Σαίξπηρ αναφερόταν στη 'γη των εστεμμένων' και στη 'γλυκιά Αγγλία'. Και αυτό είναι ένα μόνο από τα πολλά παραδείγματα.

Η γνώση της ψυχολογίας του ατόμου μπορεί να συνεισφέρει στην κατανόηση όχι μόνο των ψυχικών προδιαθέσεων που καθιστούν τον εθνικισμό και την εθνική ταυτότητα κυρίαρχα φαινόμενα στη νεωτερικότητα, αλλά και στην κατανόηση των αιτιών των συγκρούσεων και διαμαχών και των αντιδράσεων σε ορισμένα γεγονότα. Αυτή η κατανόηση προέρχεται από τη μελέτη των ασυνείδητων ορμών –ειδικότερα των επιθετικών– και της ανάγκης δημιουργίας μιας ολοκληρωτικής και αδιάσπαστης εικόνας του εαυτού μέσω της μετάθεσης των ανεπιθύμητων εικόνων και συναισθημάτων στους άλλους. Όταν αυτό εφαρμόζεται σε συλλογικό επίπεδο, ερμηνεύει την τόσο ισχυρή διάκριση ανάμεσα σε 'εμάς' και τους 'άλλους' και τη δημιουργία εχθρών που μπορεί να είναι αρκετά παρόμοιοι με 'εμάς'. Ένας επίσης σημαντικός τρόπος να κατανοήσουμε τις διαμάχες είναι μέσα από τη μελέτη των ατομικών αντιδράσεων σε τραυματικά γε-

γονότα. Υπάρχουν γεγονότα στη ζωή ενός ατόμου που παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του ή αποτελούν τραύματα. Τα τραυματικά γεγονότα απωθούνται συχνά από τη μνήμη και κάνουν την εμφάνισή τους στο συνειδητό μέσω συμπτωμάτων. Φυσικά, ούτε όλα τα εν δυνάμει τραυματικά γεγονότα θα βιωθούν ως τέτοια από κάθε άτομο, ούτε το ίδιο γεγονός θα είναι εξίσου σημαντικό ή τραυματικό για διαφορετικά άτομα. Η πιθανότητα των αντιδράσεων εξαρτάται από την ικανότητα του ατόμου να αντεπεξέλθει στα γεγονότα και από την ψυχική του δύναμη να αντέξει σε ορισμένο βαθμό πίεσης, απογοήτευσης ή άγχους.

Παρόμοια είναι, τηρουμένων των αναλογιών, και η περίπτωση των εθνών. Υπάρχει μια σειρά γεγονότων στην ιστορία τους που είναι μείζονος σημασίας ή είναι τραγικά. Αυτά τα γεγονότα έχουν τη δυνατότητα, τη δυναμική, να γίνουν συλλογικά τραύματα και να προκαλέσουν παθολογικές αντιδράσεις (συμπτώματα). Από τη μία, παραμένουν στην κοινή μνήμη ενός έθνους μέσω των ιστορικών ή μυθικών διηγήσεων και γίνονται κομμάτια του συλλογικού ασυνειδήτου του μέσα στο χρόνο. Από την άλλη, εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις, παρελθοντικά γεγονότα δε βιώνονται στο παρόν ως τραυματικά αν κάποιος δεν τους αποδώσει βαρύτητα. Εδώ ακριβώς έγκειται η σημασία των αρχηγών και των πολιτικών ομάδων στη χειραγώγηση ενός ολόκληρου έθνους και της ιστορίας του: δίνοντας έμφαση σε ένα συμβάν του παρελθόντος και παρουσιάζοντάς το ως τραυματικό ή θεμελιώδους σημασίας, μπορούν να επηρεάσουν το έθνος, συνεπικουρούμενοι ασφαλώς και από τις κατάλληλες ειδικές συνθήκες και συγκυρίες. Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι διαδικασίες που περιγράψαμε σε αυτή τη μελέτη και οι παθολογικές αντιδράσεις ατόμων και ομάδων δεν είναι νομοτελειακές συνθήκες που *θα συμβούν* οπωσδήποτε σε όλες τις εθνικές ομάδες και σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά αντιδράσεις που *μπορεί να συμβούν* και δεν πρέπει να μας προκαλούν έκπληξη όταν αυτό γίνεται. Στο βαθμό δε που είναι αναμενόμενες, μπορεί να βοηθήσουν στην πρόβλεψη πιθανών αντιδράσεων σε δεδομένες ειδικές πολιτικές, κοινωνικές κλπ. συνθήκες.

Κατά την ανάλυση του εθνικισμού στο δεύτερο μέρος του βιβλίου υποστηρίξαμε ότι η διάκριση σε 'καλό' και 'κακό' εθνικισμό είναι άστοχη και παραπλανητική. Αυτή η τοποθέτηση είχε ως σκοπό, όχι να αντιμετωπίσει όλες τις εθνικιστικές εκφάνσεις ως αντιδραστικές, αλλά να εστιάσει σε δύο σημαντικές παρατηρήσεις. Η μια είναι ότι ο εθνικισμός δημιουργεί 'σύνορα' και διακρίσεις λόγω της φύσης του και, επειδή και οι ασυνείδητες ορμές λειτουργούν προς αυτήν την κατεύθυνση, μπορεί εύκολα να αποκτήσει ακραίες εκδηλώσεις. Πράγματι, όπως δείχνουν και αρκετά εμπειρικά στοιχεία, η ιστορία των εθνών είναι γεμάτη με παραδείγματα όπου μια σχετικά ήπια και ήρεμη περίοδος ακολουθείται από μια έντονη ή βίαιη και ούτω καθεξής. Η δεύτερη παρατήρηση σχε-

τίζεται με τον τρόπο που χαρακτηρίζει κανείς τους άλλους και τις συνέπειες αυτών των χαρακτηρισμών, όταν αυτοί χρησιμοποιούνται στην πολιτική. Μια πλευρά αυτών των χαρακτηρισμών αποτελεί η μετάθεση και προβολή των εθνικιστικών προθέσεων και συναισθημάτων στους 'άλλους', σε 'άλλα' έθνη και περιοχές (στην περιφέρεια, όπως αναφέρει ο Billig) και την αντίστοιχη απόδοση των θετικών ή 'πολιτικών' στοιχείων εθνικισμού στο δικό μας έθνος. Μια άλλη πλευρά που αφορά στην πολιτική χρήση των χαρακτηρισμών είναι ότι οι πολιτικές συνθήκες και ισορροπίες καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό το χαρακτηρισμό που θα δοθεί σε ένα έθνος ή κίνημα. Για παράδειγμα, ένα κίνημα που χαρακτηριζόταν απελευθερωτικό μπορεί σε ένα άλλο πλαίσιο ή ιστορική περίοδο να ονομάζεται εθνικιστικό ή αποσχιστικό. Αυτός είναι και ο λόγος που η πολιτική ανάλυση πρέπει πάντα να λαμβάνει υπ' όψιν τις ιστορικές και πολιτικές συγκυρίες, ώστε να διατηρεί μια κριτική ματιά σε αυτές.

Η κριτική ανάλυση και ο συνυπολογισμός των πολιτικών συγκυριών είναι απαραίτητες προϋποθέσεις της μελέτης κάθε ιστορικής περιόδου και είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την ανάλυση σύγχρονων γεγονότων, τη μελέτη περιόδων στις οποίες ζει ο μελετητής. Αυτό γιατί η κριτική ανάλυση μπορεί να λειτουργήσει ως αντίβαρο στην έλλειψη απόστασης από το αντικείμενο ανάλυσης, που είναι ένα μειονέκτημα όσον αφορά στο ζητούμενο της αντικειμενικότητας της κρίσης. Η παγκοσμιοποίηση, για παράδειγμα, δεν είναι μόνο πολύ πρόσφατη αλλά είναι και σύγχρονή μας. Έτσι, το ίδιο το αντικείμενο απαιτεί τον ακριβή προσδιορισμό του πλαισίου ανάλυσης, ιδιαίτερα δε των ιστορικών γεγονότων και συγκυριών, ώστε να μελετηθεί τόσο η παγκοσμιοποίηση όσο και άλλα φαινόμενα στο πλαίσιο της, όπως στην προκειμένη περίπτωση η εθνική ταυτότητα. Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης προβάλλει ορισμένα εμπόδια στην ανάλυσή της, εμπόδια που κυρίως προκαλεί η ιδεολογικοποίησή της και η σύγχυση στην ερμηνεία ορισμένων γεγονότων. Σε αυτά τα εμπόδια περιλαμβάνεται η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης και η επακόλουθη πολιτική και ιδεολογική χειραγώγηση του συμβάντος, η αντίληψη ότι τα εθνικά κράτη βρίσκονται στη 'δύση' της ιστορικής τους πορείας, αλλά και η έλλειψη σαφήνειας και η σύγχυση στην ορολογία όσον αφορά στον ορισμό της παγκοσμιοποίησης. Αυτά και άλλα εμπόδια έχουν διευκολύνει την περαιτέρω ιδεολογικοποίησή της και τη ρητορική που ερμηνεύει τις πολιτικές που ασκούνται ως αναπόφευκτες αναγκαιότητας εντός της παγκοσμιοποίησης.

Το ζήτημα που μας απασχόλησε ιδιαίτερα σχετικά με την παγκοσμιοποίηση ήταν η εθνική ταυτότητα και ο εθνικισμός. Από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και μετά διατυπώθηκε ευρέως η άποψη ότι η παγκοσμιοποίηση 'θα διαγράψει τον εθνικισμό από τον χάρτη' και θα απαλλάξει τον κόσμο από την καταστροφική του επίδραση ή θα την περιθωριοποιήσει. Βέβαια, στο βαθμό που η πα-

γκοσμιοποίηση μέσω της ιδεολογικοποίησής της αντικαθιστά τον εθνικισμό ως έναν ιδιότυπο φονταμενταλισμό, δεν περιθωριοποιείται ο 'εθνικιστικός' τρόπος σκέψης από αυτήν, αλλά απλά εναλλάσσονται οι όροι της συζήτησης. Και στην πράξη, βέβαια, παρατηρούμε τα εξής. Εθνικιστικά κινήματα συνεχίζουν την κινητοποίησή τους σε διάφορες περιοχές του πλανήτη, ενώ τα εθνικιστικά συναισθήματα και οι Λόγοι που αναπτύσσονται στα εγκαθιδρυμένα εθνικά κράτη πολύ απέχουν απ' το να είναι αμελητέα. Επίσης, τα εθνικά κράτη αποτελούν και στην αυγή του 21ου αιώνα μια προσδοκία, αλλά και τη μόνη συγκροτημένη μορφή συλλογικής οργάνωσης που υπάρχει ή επιδιώκεται. Άλλωστε, τα εθνικά κράτη παραμένουν τα ευρύτερα αντικείμενα συλλογικής ταύτισης που με θεσμικό τρόπο τη συστηματοποιούν, με μόνο 'ανταγωνιστή' τις Εκκλησίες που συστηματοποιούν τις θρησκείες και το θρησκευτικό συναίσθημα. Τα εθνικά κράτη μπορεί να έχουν αποδυναμωθεί μερικώς σε ορισμένες από τις οικονομικές τους λειτουργίες, αλλά αυτό είναι το αποτέλεσμα δικών τους πολιτικών πρωτοβουλιών και όχι της ανεξέλεγκτης και ρευστής διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης. Ταυτόχρονα, οι μηχανισμοί του κράτους που ελέγχουν και συστηματοποιούν την ταύτιση με το έθνος είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, ισχυροί με τους αντίστοιχους που υπήρχαν σε όλη τη νεωτερικότητα –συμπεριλαμβανομένων και των ιδιωτικών που δεν υπόκεινται στον (άμεσο) έλεγχο του κράτους, όπως τα ΜΜΕ. Τέλος, οι πιέσεις που ασκούνται από τους πολίτες και τις διάφορες συλλογικές πρωτοβουλίες τους για μεταρρυθμίσεις απευθύνονται στα εθνικά κράτη και, συνεπώς, τα ενισχύουν, ακόμα και όταν οι μεταρρυθμίσεις αφορούν ένα 'παγκόσμιο' ζήτημα (π.χ. οικολογικό).

Έτσι, η εθνική ταυτότητα δεν έχει αποδυναμωθεί στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Απεναντίας, υπάρχουν ενδείξεις για το αντίθετο, δηλαδή για πολιτισμικές και εθνικές/εθνοτικές αναζωπυρώσεις ταυτοτήτων και συναισθημάτων σε πολλές περιπτώσεις. Άλλωστε, οι συνολικές συνθήκες που δημιουργεί η παγκοσμιοποίηση δείχνουν ότι η εθνική ταύτιση και ο εθνικισμός έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να ισχυροποιηθούν παρά να αποδυναμωθούν. Η εκτίμηση αυτή είναι το αποτέλεσμα της πολιτικής ανάλυσης της υπάρχουσας κατάστασης και των τάσεων που διαφαίνονται με σκοπό τη συνεκτίμηση των σχέσεων και διαδράσεων των πολιτικών θεσμών και πρωτοβουλιών με τους αντίστοιχους κοινωνικούς, και εμπεριέχει: την ανάλυση των ατομικών και συλλογικών συναισθημάτων και αντιδράσεων σε συνδυασμό με τη γνώση των ασυνείδητων δυναμικών που αναπτύσσονται μέσω της ψυχανάλυσης· τη συνδρομή της ιστορικής κοινωνιολογίας που μας πληροφορεί σχετικά με παρόμοια ιστορικά γεγονότα στο παρελθόν, και σχετικά με τις ειδικές συνθήκες που συνθέτουν το συνολικό ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο μιας περιοχής, έθνους κλπ.: αλλά και την κριτική θεώρηση και τον εντοπισμό των πολιτικών ιδεολο-

γιών και κυρίαρχων Λόγων που επηρεάζουν τις ιστορικές εξελίξεις. Αυτό που δεν μπορεί να συνεκτιμηθεί είναι το απρόβλεπτο, δηλαδή γεγονότα και παράγοντες που έχουν καταλυτική επίδραση σε μια κατάσταση αλλά δε γίνεται να υπολογισθούν (η εμφάνιση ενός αρχηγού, ένα φυσικό γεγονός κλπ.) –δηλαδή η συγκυρία.

Στο παρόν πλαίσιο που εξετάζουμε, η παγκοσμιοποίηση παρουσιάζεται εξίσου απειλητική για τα άτομα και τις ομάδες. Οι λόγοι ποικίλλουν και περιλαμβάνουν: χρηματοοικονομική αστάθεια, οικονομική ύφεση και αυξανόμενη ανισότητα, αποδυνάμωση της κρατικής προστασίας και πρόνοιας που παρέχεται στους πολίτες, οικολογικές καταστροφές, ανεξέλεγκτη πληροφόρηση και παραπληροφόρηση, πολιτισμικές απειλές (συμπεριλαμβανομένης και της ρητορικής για την αποδυνάμωση των εθνικών κρατών και ταυτοτήτων) κλπ. Ορισμένοι από αυτούς έχουν πράγματι ενισχυθεί από την παγκοσμιοποίηση (π.χ. η οικονομική ανασφάλεια) και άλλοι από την ιδεολογικοποίησή της (π.χ. απειλές προς το εθνικό κράτος), ενώ άλλοι δε σχετίζονται άμεσα με αυτήν (π.χ. οικολογικές απειλές). Παρ' όλα αυτά, όλες οι παραπάνω απειλές συνδέονται στη συνείδηση των πολιτών με τις νέες συνθήκες που διαγράφονται στη σύγχρονη εποχή όπου έχει αναδειχτεί η παγκοσμιοποίηση, με αποτέλεσμα τη δαιμονοποίησή της –σε αντίθεση με την εξιδανίκευσή της, που είναι η άλλη όψη του νομίσματος. Οι συνεχείς ραγδαίες αλλαγές και η πρόσληψη της παγκοσμιοποίησης ως μιας κατάστασης επικινδυνότητας δεν μπορεί παρά να προκαλεί αντιδράσεις, που μάλιστα τείνουν προς τη διατήρηση των σταθερών κοινωνικών μονάδων και ταυτοτήτων. Αυτό γιατί η τοπική ταύτιση είναι ευκολότερο να πραγματοποιηθεί καθώς είναι άμεση και ενέχει το στοιχείο της οικειότητας. Και η τοπική ταύτιση σε μια εποχή όπου ο εθνικισμός είναι και παραμένει ισχυρός, όπως είναι και η 'εποχή της παγκοσμιοποίησης', κυριαρχείται από την εθνική/εθνοτική ταύτιση. Λόγω αυτών των δεδομένων και πλαισίων, θεωρούμε πιθανό ότι η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης θα επιφέρει την ενίσχυση των εθνικών ταυτίσεων –εκτίμηση που έχει ήδη τύχει μερικής εμπειρικής επαλήθευσης.

Υπάρχει ένα ζήτημα που θα ήταν χρήσιμο να διευκρινιστεί στον επίλογο αυτής της μελέτης. Τίθεται το ερώτημα, αφού η ταύτιση είναι μια διαρκής διαδικασία και οι ταυτότητες εμπλουτίζονται διαρκώς, γιατί δίνουμε τόση έμφαση στην ύπαρξη σταθερών εθνικών ταυτοτήτων ως σημεία αναφοράς; Η κατανόηση αυτού, και της εθνικής ταυτότητας, εμπεριέχει την παρατήρηση που κάναμε στο τρίτο κεφάλαιο ότι, ενώ δύο άτομα μπορεί να βιώνουν με εξίσου ισχυρό τρόπο την ταύτισή τους με το έθνος, τα επιμέρους στοιχεία που συνθέτουν την εθνική ταυτότητα του καθενός μπορεί να ποικίλλουν λίγο ή πολύ. Αναφέραμε, για παράδειγμα, ότι ένας Ιταλός μπορεί να θεωρεί τον Καθολικισμό θεμελιώ-

δες στοιχείο του να είναι κανείς Ιταλός, ενώ ένα άλλος να είναι άθεος: αυτή τους η διαφορά, όμως, είναι αδιάφορη όσον αφορά στο συναίσθημα και τη σημασία της ιταλικής εθνικής ταυτότητας για τον καθένα τους. Αυτό είναι και ένα ποιοτικό χαρακτηριστικό του εθνικισμού: ενσωματώνει τους πάντες και δεν καθορίζει τα μέσα και τα κριτήρια που ορίζουν το έθνος και την εθνική ταύτιση. Έτσι, η ‘παλινδρόμηση’ στις εθνικές ταυτότητες ως ‘σταθερά σημεία αναφοράς’ δε σημαίνει την παλινδρόμηση σε ‘σταθερές εθνικές ταυτότητες’, δηλαδή σε ταυτότητες που παραμένουν αμετάβλητες και αναλλοίωτες, αλλά ταυτότητες που, όποιο και αν είναι το περιεχόμενό τους, προσφέρουν μια σύνδεση με το παρελθόν και το παρόν και μια αίσθηση σταθερότητας που προέρχεται απ’ το ότι είναι στο προσκήνιο από καιρό και χαρακτηρίζονται από την εξοικείωση. Να επισημανθεί, επίσης, ότι η παλινδρόμηση προς υπάρχουσες ταυτότητες συνεπάγεται και την –μερική– ανασηματοδότησή τους, όταν γίνεται ως αντίδραση, γιατί επιφέρει πράγματι μια αλλαγή σ’ αυτές: αφενός, μεταβάλλονται η ένταση και η έμφαση της ίδιας της ταύτισης (η εθνική ταυτότητα αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα ή είναι περισσότερο επιρρεπής στον εθνικισμό) και, αφετέρου, αποκτά νέα στοιχεία και χαρακτηριστικά που προέρχονται από την ίδια την αντίδραση σε κάτι: για παράδειγμα, η αρνητικότητα απέναντι στην παγκοσμιοποίηση ή σε μια ομάδα ανθρώπων γίνεται μέρος της εθνικής ταυτότητας (γίνεται πιο κλειστή και αμυντική και αποκλείει τους άλλους με ευκολία). Ας μην ξεχνάμε, όμως, ότι οι ταυτίσεις που γίνονται στην πολύ νεαρή ηλικία αποτελούν τα θεμέλια των μετέπειτα ταυτίσεων. Αυτό ισχύει και για την εθνική ταυτότητα: όσο και να διαφοροποιηθεί ή να εμπλουτιστεί με νέα χαρακτηριστικά, αυτά θα διαμορφωθούν και θα επεξεργαστούν με βάση τις προϋπάρχουσες εγγραφές στο συλλογικό ασυνείδητο της ομάδας. Έτσι, το περιεχόμενο μιας συγκεκριμένης εθνικής ταυτότητας αποκαλύπτεται μέσα από την ιστορική πορεία της εθνικής ομάδας, αλλά και τις ειδικότερες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της περιόδου που εξετάζεται.

Ένα τελευταίο θέμα που μας απασχόλησε, λιγότερο όμως, σε αυτή τη μελέτη και θα θέλαμε να θίξουμε σε αυτόν τον επίλογο είναι η μετουσίωση. Η μετουσίωση είναι η διαδικασία κατά την οποία ο στόχος μιας ορμής αντικαθίσταται από κάποιον άλλον. Όπως εξηγήσαμε στα κεφάλαια 1 και 2, αυτό που κινεί τις ορμές ώστε να αναζητήσουν την ευχαρίστηση είναι η επιθυμία, που βρίσκεται στην καρδιά των ορμών. Τα άτομα δεν μπορούν να ξεφύγουν από τη φύση τους, δηλαδή από τις ασυνείδητες ορμές τους, αλλά μπορούν να τις διαμεσολαβήσουν. Αυτό είναι και το νόημα της μετουσίωσης: τα αντικείμενα των ορμών μπορούν να διαμορφωθούν ή να διαμεσολαβηθούν με κοινωνικά, κυρίως, ή πολιτικά μέσα. Όμως, όταν αναφερόμαστε στη μετουσίωση των ασυνείδητων ορμών εντός ομάδων όπως τα έθνη/εθνότητες, η έννοια αυτή έχει κυ-

ρίως θεωρητική αξία, ενώ είναι πρακτικά ουτοπική. Όπως υποστήριζε ο Freud, η συνεχής τάση των ορμών να εκδηλωθούν στο συνειδητό και η ταυτόχρονη ύπαρξη επιθετικών ορμών, εξαναγκάζει τις κοινωνίες σε τόσο μεγάλη 'κατανάλωση ενέργειας' που «ο πολιτισμός πρέπει να καταβάλει τις μεγαλύτερες προσπάθειες για να θέσει όρια στα επιθετικά ένστικτα του ανθρώπου» (Freud 1930: 302). Άρα, το ζητούμενο για την επιτυχημένη μετουσίωση σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο είναι να κατευθυνθεί η επιθυμία προς λιγότερο καταστροφικές εναλλακτικές διεξόδους και, ταυτόχρονα, να καταστεί αυτή μια συνεχής και αδιάλειπτη προσπάθεια που ποτέ δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι έχει φτάσει σε ένα τέλος. Αυτό απαιτεί ισχυρή πολιτική βούληση και μακροπρόθεσμη δέσμευση. Αυτή η αναγκαιότητα ύπαρξης πολιτικής βούλησης και αποτελεσματικότητας είναι που καθιστά τη μετουσίωση πρακτικά απίθανη, αν και όχι θεωρητικά αδύνατη.

Η άποψη αυτή δεν οφείλεται σε κάποια αρχική πεσιμιστική τοποθέτηση, αλλά σε μια ρεαλιστική αποτίμηση της ισχύουσας πολιτικής πρακτικής. Τα βασικά στοιχεία αυτής της αποτίμησης είναι δύο: πρώτον, ότι η κατάκτηση και διατήρηση της εξουσίας αποτελεί την πρώτη και βασική προτεραιότητα για τις πολιτικές ελίτ και, δεύτερον, ότι η εξουσία έχει συχνά χρησιμοποιηθεί από τους πολιτικούς με τέτοιο τρόπο, ώστε να ικανοποιήσει τις ασυνείδητες ορμές, τόσο των ψηφοφόρων, κυρίως, όσο και των ίδιων. Όπως επισημάναμε, η ανάπτυξη των μελετών σχετικά με την ομαδική ψυχολογία και η επιστημονική γνώση σχετικά με τις ψυχολογικές ανάγκες του ατόμου οδήγησε συχνά στη χρησιμοποίηση αυτής της γνώσης για πολιτικές σκοπιμότητες. Για παράδειγμα, η γνώση ότι τα άτομα συσπειρώνονται στην ομάδα και τείνουν να 'αγνοούν' τις εσωτερικές τους διαφωνίες, όταν βρίσκονται σε αντιπαράθεση με άλλη ή άλλες ανταγωνιστικές ομάδες, έχει γίνει συχνά αντικείμενο εκμετάλλευσης από τις πολιτικές ηγεσίες που βρίσκονται στην εξουσία, όταν επιδιώκουν να διατηρήσουν την ενότητα και συνοχή του έθνους ή/και να απομακρύνουν την προσοχή από τυχόν λάθη και παραλείψεις της πολιτικής τους. Αυτή η παρατήρηση είναι σήμερα περισσότερο επίκαιρη από ποτέ. Η πρακτική αυτή έκανε το Moscovici να ορίσει την πολιτική ως τον «εκλογικευμένο τρόπο εκμετάλλευσης του παράλογου υπόβαθρου των μαζών» (Moscovici 1985: 37). Είναι προφανές και από τα παραδείγματα της εκπαίδευσης και του αθλητισμού ότι, στην εποχή του εθνικισμού, όχι απλά χάνεται η αποτελεσματικότητα αυτών των πιθανών διεξόδων της επιθετικότητας των ανθρώπων αλλά, επιπλέον, χρησιμοποιούνται στην υπηρεσία της κατασκευής ή συσπείρωσης του έθνους ή για άλλους πολιτικούς σκοπούς.

Σχετική με το παραπάνω είναι και η παρατήρηση ότι δεν πρέπει να κατηγορούνται τα εθνικά κράτη *καθ'αυτά* για τις διεθνείς διενέξεις και συγκρούσεις,

ούτε ο εθνικισμός, ή ακόμη η θρησκεία, η παράδοση κλπ. Όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, η ‘φονταμενταλιστική’ σκέψη μπορεί να βρει έδαφος σε διαφόρους σκοπούς και αξίες και εμφανίζεται με τη λογική και το Λόγο της αντιπαράθεσης όπου κι αν χρησιμοποιείται. Επίσης, μέρος της ανάλυσης σχετικά με τα εθνικά κράτη είναι χρήσιμη και για την ανάλυση πολλών φαινομένων της κοινωνικής και πολιτικής ζωής στα οποία εμπλέκονται ομαδοποιήσεις. Τηρουμένων των αναλογιών, παρόμοιες συμπεριφορές με αυτές που περιγράψαμε για τα άτομα ως μέλη εθνικών/εθνοτικών ομάδων μπορούμε να δούμε, λόγου χάρη, σε σχέση με τις ποδοσφαιρικές ομάδες και τους οπαδούς τους. Οι οπαδοί, λοιπόν, μπορεί να είναι φανατικοί, μπορεί και όχι, μπορεί να είναι φιλήσυχοι υποστηρικτές σε ένα παιχνίδι ή φανατικοί χούλιγκαν σε ένα άλλο –αν και υπάρχουν πάντα αυτοί που είναι είτε φιλήσυχοι είτε χούλιγκαν σε κάθε αγώνα–, συσπειρώνονται κυρίως όταν η ομάδα τους αντιμετωπίζει τον κυριότερο αντίπαλο-‘εχθρό’, και οι παίκτες και ιδιοκτήτες των ομάδων μπορεί να εξημερώνουν ή να διεγείρουν τα πάθη με τη συμπεριφορά τους στο γήπεδο ή τις δηλώσεις τους εκτός αυτού, όπως μπορεί και να είναι ψυχροί επαγγελματίες ή συναισθηματικά φορτισμένοι οπαδοί της ομάδας στην οποία συμμετέχουν. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι σημαντικό ρόλο στη συμπεριφορά των ομάδων παίζει τόσο η ψυχολογική προδιάθεση των ατόμων και η διευκόλυνση της εξωτερική της σε μια μαζική ομαδοποίηση, όσο και η συμπεριφορά και ο χειρισμός των ηγεσιών που είναι επιφορτισμένες με την οργάνωση και ‘διαχείριση’ των ομάδων και οι δύο αυτοί παράγοντες είναι σημαντικοί στην ανάλυση και κατανόηση των μαζικών φαινομένων. Άρα, δεν φταίνε οι όποιες ομάδες, αλλά οι συλλογικές και μαζικές συμπεριφορές σε συνδυασμό με τις πολιτικές μεθοδεύσεις που μπορεί να αποτελέσουν το έναυσμα εκδήλωσης ακροτήτων σε οποιαδήποτε περίσταση.

* * *

Σε αυτό το βιβλίο επιχειρήθηκε η ανάλυση της εθνικής ταυτότητας και δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στις αιτίες που δημιουργούν αντιδραστικές πράξεις και πολιτικές. Δεν προσπαθήσαμε να ορίσουμε τα επιμέρους χαρακτηριστικά που συνθέτουν τις εθνικές ταυτότητες, αλλά να θέσουμε το ερώτημα της διαδικασίας της ταύτισης με το έθνος και το εθνικό κράτος. Επιχειρήθηκε η πολυδιάστατη προσέγγιση για τη μελέτη της φύσης της εθνικής ταυτότητας, της ισχύος της και των δυναμικών της, αλλά και φαινομένων που έχουν ως τώρα επισημανθεί αλλά όχι επαρκώς ερμηνευτεί. Κατά τη διάρκεια αυτής της μελέτης για την εθνική ταυτότητα ήρθαν στο προσκήνιο μια σειρά από θέματα και φαινόμενα ευρύτερου αλλά απόλυτα σχετικού ενδιαφέροντος, όπως ο ρατσισμός, η ξενοφοβία, ο αποκλεισμός και οι διακρίσεις, οι εθνικές συγκρούσεις, αλλά και ο φο-

νταμενταλισμός, ο κοσμοπολιτισμός κ.ά. Αυτά τα φαινόμενα αναλύθηκαν σε ορισμένο βαθμό, αν και όχι εξαντλητικά, γιατί χαρακτηρίζονται από παρόμοιες ψυχολογικές διαδικασίες και προδιαθέσεις και, επίσης, γιατί σχετίζονται και αυτά με τη συζήτηση για τον εθνικισμό, την παγκοσμιοποίηση κλπ., και μπορούν να γίνουν αντικείμενο εκμετάλλευσης από άρχουσες ελίτ, θρησκευτικές, εθνικές, ή 'παγκόσμιες'. Βεβαίως, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι εξαντλήσαμε όλα τα ζητήματα που σχετίζονται με την εθνική ταυτότητα: υπάρχουν θεματικές που μας απασχόλησαν κατά τη διάρκεια της έρευνας αυτής στο βαθμό που κρίθηκε απαραίτητο, αλλά αποτελούν θέματα και για μελλοντική και πιο εμπεριστατωμένη έρευνα. Τέτοια παραδείγματα θεμάτων αποτελούν: η σύνδεση της εκκοσμίκευσης και του θρησκευτικού φανατισμού με την ανάδειξη του εθνικισμού, η εμπειρική μελέτη πάνω σε άτομα που έχουν διπλές ή πολλαπλές εθνικές ταυτότητες και καταγωγές, τα κινήματα ενάντια στην παγκοσμιοποίηση, οι ταυτότητες των ατόμων που προσδιορίζονται ως μέλη της 'παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών' κλπ. Άλλα θέματα που θίχτηκαν ελάχιστα αλλά είναι σχετικά με την ανάλυση της εθνικής ταυτότητας στην 'εποχή της παγκοσμιοποίησης' και χρήζουν μελλοντικής ανάλυσης ποικίλλουν, από το περιεχόμενο των ταυτίσεων των ακτιβιστών, των υποστηρικτών ή των ατόμων που εναντιώνονται στην παγκοσμιοποίηση, μέχρι την επίδραση του καταναλωτισμού στην παγκοσμιοποίηση και την επίδραση αυτής στη δημοκρατία.

Σε κάθε περίπτωση, η περαιτέρω ανάλυση αυτών των ζητημάτων εκτιμούμε πως θα πρέπει να λάβει υπ' όψιν και να βασιστεί στην κατανόηση της ψυχολογίας του ατόμου και της λειτουργίας του όταν βρίσκεται σε μια ομάδα. Επίσης, θα πρέπει να λάβει υπ' όψιν τις πολιτικές συνθήκες που εμπλέκονται στη συλλογική ταύτιση και τη λειτουργία των πολιτικών ιδεολογιών. Με αυτή την έννοια, αυτή η μελέτη φιλοδοξεί να συνεισφέρει ουσιαστικά στη μελέτη και ανάλυση αυτών των ζητημάτων. Στο βιβλίο αυτό δε συμπεριλήφθηκε η λεπτομερής ανάλυση ενός ή περισσότερων επιμέρους παραδειγμάτων, παρά μόνο η αναφορά τους όπου αυτή ήταν αναγκαία ως ενδεικτική της επιχειρηματολογίας που αναπτυσσόταν. Αυτή η επιλογή είχε ως στόχο τη διαμόρφωση και κατανόηση των εθνικών ταυτίσεων γενικά, δηλαδή την ανάλυση του πλαισίου που είναι απαραίτητο ώστε να προβεί κανείς στη μελέτη πιο συγκεκριμένων περιπτώσεων. Με αυτό το σκεπτικό, εν μέρει, μελετήθηκε και η εθνική ταυτότητα σε σχέση με την παγκοσμιοποίηση: τοποθετώντας το αντικείμενο της ανάλυσης στο σύγχρονο μας περιβάλλον, θεωρούμε πως αυτό καθίσταται πιο απτό και, συνεπώς, σαφές.

Ας κλείσουμε, λοιπόν, υπογραμμίζοντας την ανάγκη των ατόμων για συλλογικές ταυτίσεις, την ιδιαίτερη σημασία των εθνικών ταυτοτήτων στη σύγχρονη εποχή, και την ανάγκη ώστε οι ταυτότητες αυτές να γίνονται κατανοητές

και σεβαστές. Οι διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης δεν μπορούν να μεταβάλουν αυτή την ανάγκη, ούτε και να προσφέρουν πολλαπλά ερεθίσματα συλλογικής ταύτισης που να έρχονται σε αντίθεση με τα τοπικά/εθνικά. Στο βαθμό όμως που οι διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης ή ο Λόγος γύρω από αυτήν απειλήσουν τις εθνικές ταυτότητες, είναι μάλλον αναμενόμενο οι τελευταίες να εκδηλωθούν με έντονο ή ακραίο τρόπο και να παρουσιαστεί αναζωπύρωση του εθνικισμού. Γιατί, η 'εποχή της παγκοσμιοποίησης' είναι πρωτίστως μια εποχή κυριαρχίας και εμπέδωσης του εθνικισμού, όχι μόνο ως ιδεολογίας, Λόγου ή κινήματος, αλλά κυρίως ως συναισθήματος.